

Статтю надруковано: Кузьменко В. І. Епістолярні діалоги Миколи Зерова з Миколою Хвильовим / В. І. Кузьменко // Філологічні семінари. Вип. 17: Неокласики і філологічна методологія літературознавства / Ред. кол.: М. К. Наєнко та ін. – К.: ВЦ «Київський університет», 2014. – С. 69–77.

УДК:883:82-6/091/

Володимир Кузьменко (м. Київ)

ЕПІСТОЛЯРНІ ДІАЛОГИ МИКОЛИ ЗЕРОВА З МИКОЛОЮ ХВИЛЬОВИМ

Стаття присвячена аналізу епістолярних діалогів Миколи Зерова з Миколою Хвильовим упродовж 1923–1926 рр. Зокрема, висвітлюються зразки епістолярної літературної критики, вміщені в приватних кореспонденціях митців, їхні погляди стосовно літературної дискусії 1925–1928 рр.

Ключові слова: лист, листування, епістолярний діалог, памфлет, стаття.

Статья посвящена анализу эпистолярных диалогов Николая Зерова с Николаем Хвильевым в течение 1923–1926 гг. В частности, раскрываются образцы эпистолярной литературной критики, содержащиеся в письмах художников слова, их взгляды относительно литературной дискуссии 1925–1928 гг.

Ключевые слова: письмо, переписка, эпистолярный диалог, памфлет, статья.

The article is dedicated to the analysis of epistolary dialogues of Nikolay Zeroy with Nikolay Khvylovy during 1923–1926 years. In particular, the examples of epistolary literary criticism, contained in the letters of artists, their views to the literary discussion of the 1925–1928 years.

Key words: letter, correspondence, epistolary dialogue, pamphlet, article.

В останні десятиліття письменницький епістолярій все частіше стає об'єктом дослідження як у зарубіжному, так і в українському літературознавстві. Проте якщо раніше переважну більшість становили короткі передмови до видань, а самі джерела почасти виступали тільки «допоміжним матеріалом» для підтвердження наукових розмислів, то нині усе частіше з'являються праці (Л. Вашків, Р. Доценко, М. Коцюбинська, Л. Курило, Г. Мазоха, М. Назарук, Н. Петриченко та ін.), в яких листування митців розглядається цілісно, аналіз творчості здійснюється крізь призму письменницького листування. Разом із раніше оприлюдненими дослідженнями (В. Гладкий, Ж. Ляхова, В. Святовец, Ю. Шерех) такі праці формують системну картину розвитку української епістолографії, оскільки, за словами І. Франка, «кожне зернятко фактичної інформації в таких справах посуває вивчення нашої літератури наперед» [12, 426].

Можна виділити кілька чинників, що обумовлюють надзвичайну складність вивчення листів як літературного жанру: переконання про художню маловартісність епістолярної прози, відсутність, за небагатьма винятками, достатньої кількості ґрунтовних досліджень епістолярних стилів окремих письменників, трудомісткість, яка впливає із некомпактності, бо доводиться мати справу з багатьма авторами в силу малої кількості оприлюднених текстів, належних комусь одному, та ін.

Однак сучасні студії західноєвропейських учених (Н.-Б. Томадацес, У.-М. Тодд III та ін.), ряд праць російських епістолографів (В. Соломонова, В. Сметанін та ін.) свідчать про достатньо активне дослідження як античної, візантійської епістолярної спадщини, так і національних письменницьких листувань різних епох. Адже «листи печуть сумління» (М. Жулинський), є одним з найцінніших першоджерел для розуміння світогляду автора, його взаємин із сучасниками, «"лабораторією" мовних і літературних "експериментів" письменника» [15, 120].

Окремі з листів творчих особистостей виходять за рамки свого інформативно-комунікаційного призначення і максимально наближені до художніх творів (скажімо, приватні кореспонденції М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Винниченка, М. Зерова, М. Хвильового, О. Довженка, Гр. Тютюнника, В. Стуса, Катерини Білокур). Це своєрідні листи-новели, образки, етюди, в яких переважає творче начало.

Отже, листування письменника – надзвичайно цінне першоджерело осмислення творчої індивідуальності митця з усім спектром понять цієї структури: особистість, світогляд, індивідуальний стиль тощо.

Звичайно, цілісне вивчення письменницького епістолярію можливе лише в контексті художніх творів автора, його записників, щоденників, мемуарів, а також листів до митця і листів про нього, архівних матеріалів і т. п. Тим більше, що листування, як правило, не є регулярним чергуванням тих та інших приватних кореспонденцій. Коли один із учасників «діалогу на відстані» надсилає іншому декілька листів підряд, останні найчастіше пов'язані тематично: кожен наступний лист продовжує хоча б одну з тем попереднього. Можливий і інший випадок. Специфічні особливості композиції листа, різноманітність зосередженого в ньому змісту, почасти пов'язаного з поточними справами, дозволяють сприймати декілька надісланих одна за одною приватних кореспонденцій до конкретного адресата як своєрідні частини його щоденника.

Ці особливості окремої епістоли у зв'язках з єдиним ланцюгом листування дозволили Є. Наумову зробити висновок про «с и с т е м н у природу» листування [11, 43]. А саме «на рівні цілого (листування) виникають нові властивості та якості, котрих немає у жодного з його елементів (листів)» [11, 43]. Отже, розуміння приватного листування як «цілісного тексту» дозволяє, по-перше, віддати перевагу публікації епістолярних комплексів, а не роз'єднаних штучних циклів листів за тематичним або іншим принципом. У тому випадку, коли постає потреба

відбору листів для оприлюднення, важливо враховувати їхнє місце у цілісному тексті листування.

По-друге, розуміння листування як цілісного тексту дозволяє точніше намітити об'єкти коментування листів.

І, нарешті, при датуванні та атрибуції листів буває корисним зіставити їх не лише з найближчими можливими «сусідами» по листуванню, а й з усім листуванням. У цьому випадку або ж виявляться приховані спочатку інформаційні зв'язки, або ж зайвий раз підтвердиться фіктивність виявленої кореспонденції у ланцюгу аналізованого листування.

Епістолярне спілкування М. Зерова з М. Хвильовим хронологічно охоплює період приблизно із середини 1923 р. до початку квітня 1926 р. Відомо на сьогодні 22 листи М. Хвильового до М. Зерова. Щодо листів-відповідей останнього, В. Брюховецький зауважив: «...М. Зеров свій архів передав директоріві бібліотеки О. Пастернаку в 1929 р. Схоже на те, що листування припинилося. Чому? На це питання відповісти нині навряд чи вдасться. Можливо, подальше листування приховане в якихось ще не відомих архівах? А чи збереглися листи М. Зерова? Хто зна...» [9, 29].

Перша зустріч Миколи Зерова з Миколою Хвильовим відбулася в грудні 1923 року, коли той «у складі харківської гартованської групи письменників приїхав до Києва» [2, 98]. Приватні кореспонденції цього поборника «азіатського ренесансу», що збереглися, засвідчують, яким плідним було їхнє епістолярне спілкування [13, 840–881].

Оскільки досі ще не знайдені листи М. Зерова до М. Хвильового, аналізувати обопільні епістолярні контакти цих письменників на рівні «цілісного тексту» (Є. Наумов) неможливо. Разом з тим зміст кореспонденцій М. Хвильового, а також листи М. Зерова до інших адресатів, його статті та інші матеріали дозволяють простежити перипетії їхніх «діалогів на відстані». За жанровими характеристиками – це переважно зразки епістолярної літературної критики.

Науковці умовно поділяють критико-дослідницьку продукцію в літературному процесі певного історичного періоду на «фахову і письменницьку (два крила одного організму)...» [3, 53]. Однак досі ще лишається дискусійним питання про термінологічне наповнення самого поняття «письменницька критика». На наш погляд, цілком слушним є включення в нього не лише виступів, безпосередньо присвячених поточному літературному процесу, а й матеріалів мемуарного (найперше щоденників та листування митців), історико-літературного і навіть теоретичного плану, оскільки і в них письменники ставлять перед собою завдання актуально-критичні, що стосуються сучасного літературного процесу, а не лише академічно-наукові цілі.

О. Гончар підкреслював, що в критиці сила логіки, наукової думки, закладена у відповідній формі, стає «поезією думання», «здатна впливати на читача не менш, ніж образ поеми, чи драми, чи роману» [4, 261]. Письменницька критика – це саме ота крилата «поезія думання». Один із основних законів поетичної мови, до якої вона тяжіє, – максимальна актуалізація звучання слова, відкриття нових його граней, ефект несподіваності (науково-фахова ж критика прагне до автоматизації вживання слова на рівні терміна). Читач прилучається до своєї співтворчості, пізнаючи критичне слово в актуалізованому контексті поетичних, точніше, літературно-критичних асоціацій. Тому в письменницькій критиці навіть відомі факти нерідко набувають нових відтінків, нового трактування.

Стосовно епістолярної літературної критики, у вітчизняній науці про літературу усталилась думка, що це «аналіз і оцінка творів літератури з погляду сучасності, уміщені в листах» [8, 243]. Розглядаючи кореспонденції письменників крізь призму особливостей їхньої критичної діяльності, дослідники диференціюють листи як жанр літературної критики і приватні листи з уміщеною в них літературною критикою [8, 243]. До першої групи відносять, зокрема, «Писульку» П. Гулака-Артемівського до редактора «Українського вестника», «Супліку до пана іздателя» та лист до редактора

«Русского вестника» Г. Квітки-Основ'яненка, відкриті листи М. Максимовича до Г. Квітки-Основ'яненка, «Відкритий лист до Вш. п. Блавацького» І. Багряного та ін. Другу групу репрезентують письменницькі листи, в котрих зафіксована творча історія відомих і малопомітних творів літератури; містяться оцінки творів художньої словесності; відбиті стосунки письменників між собою, з редакторами, видавцями та ін.

В листовних діалогах М. Зерова з М. Хвильовим наявні зразки епістолярної літературної критики обох названих груп. Причому, приватних кореспонденцій з уміщеними в них критичними судженнями стосовно поточного літературного процесу значно більше, ніж літературно-критичних студій, написаних у формі листів.

Зупинимось докладніше на висвітленні проблем літературної критики в епістолярних діалогах М. Зерова з М. Хвильовим. Зокрема, в газетах і часописах 20-х років можна часто зустріти їхні імена – то під віршами, оповіданнями, статтями, нарисами, памфлетами, то в інформаціях про різноманітні засідання, вечори, дискусії за їхньою участю, то під їхніми частими критичними виступами, то в заувагах критиків про інших письменників і т. д. Щоденні клопоти літературної критики, різні форми її побутування, зафіксовані в приватних кореспонденціях М. Зерова і М. Хвильового, найрельєфніше виявляються в поцінуванні ними творчості попередників і сучасників. Об'єктами як більш-менш докладного, так і принагідного аналізу виступають найчастіше твори Г. Флобера, Т. Шевченка, М. Метерлінга, М. Коцюбинського, О. Олеся, В. Сосюри та ін. (у листах М. Хвильового); Катулла, Вергілія, Горація, Овідія та ін. (це видно, зокрема, з листів-відповідей М. Хвильового на порушені М. Зеровим питання).

М. Хвильовий розпочав літературну діяльність після жовтневого перевороту 1917 р., якийсь час ще працював на харківських промислових підприємствах. Проте навколо цього факту утворилася мало не легенда. Так, М. Плевако в своїй хрестоматії, коли М. Хвильовий уже був автором кількох

книжок, писав: «Праці робітника не кидав і тепер працює на одній з харківських фабрик» [14, 489]. Власне, проти цього перекидання і виступає М. Хвильовий у першому листі до М. Зерова 1923 р. Тепер же достеменно відомо, що батьки його були вчителями, що з малих років він ріс в атмосфері певних літературних зацікавлень.

Отже, Микола Хвильовий листується з Миколою Зеровим із середини 1923 року. Листується з ідейним натхненником київської групи «неокласиків», які в радянському літературознавстві вважалися ворогами і чужаками. Перший прозаїк епохи, один з чільних літературно-громадських діячів, фанатичний, як стверджували, комуніст Хвильовий, в літературній боротьбі двадцятих років демонстративно й безоглядно підтримав завішаного всілякими ярликами М. Зерова, що стало однією з найбільших сенсацій того часу. «Цей високий ідейний союз робить честь їм обом, бо обом – таким неподібним, але таким щирим і принциповим – лицарям культури йшлося про святе» [1, 23]. Як писав М. Зеров про свого абсолютно несподіваного бойового побратима й поплічника, «одно за тими його статтями мусять признати всі, хто тільки мислить і почуває: це їх турботу й тривогу за майбутнє нашого письменства» [1, 23].

Хвильовий аж ніяк не був зомбованим фанатиком, що стояв на сторожі більшовицького режиму, він був митцем, який прагнув духовно розвиватися. Письменник цікавився теоріями Ніцше, Шпенглерівськими поглядами на світобудову, недарма його вабила «психологічна Європа», він бачив видатних особистостей там: Гете, Байрона, Гофмана, Маркса і Дарвіна, і зовсім не бачив когось хоча б дотичного до їхнього рівня тут. Українство в своїй масі сіре, просякнуте вузькою хохлівщиною і недолугим народництвом, Недаремно неокласики, а за ними і Хвильовий, який згодом став рупором літературної еліти, відштовхувався не від трьох легендарних українців: Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, а від П. Куліша – єдиного з них європейця за всю історію літературної України. Була тільки одна можливість

зреалізуватись як митцю в умовах несформованої, фрагментарної літературної традиції – рівнятися не на українських просвітян, а на велич європейських постатей.

М. Зеров же у свою чергу ще задовго до особистого знайомства згадував М. Хвильового в оглядових статтях, а після публікації у журналі «Червоний шлях» (1923. – № 2), звернувся до нього з листом, в якому докладно висловився про оповідання «Пудель» та запропонував надрукуватися в одній з антологій, що саме укладав, а також просив докладно розповісти М. Хвильового про себе.

Докладний лист-відповідь М. Хвильового засвідчив не лише теплоту й дружність взаємин («Мене цікавить Ваш погляд на сучасну українську літературу. Також на Винниченка, Коцюбинського...» [13, 842]). Тут М. Хвильовий дає надто характерний штрих до свого творчого стану. На зауваження М. Зерова, що в «Пуделі» відчувається вплив оповідання М. Коцюбинського «В дорозі», письменник з цим погоджується, як і з тим, що він уже активно відходить від впливів Пільняка (російської орнаментальної прози). Експериментальна проза Б. Пільняка була дуже популярною в 20-х роках. Певного впливу цього письменника зазнав у своїй ранній творчості і Микола Хвильовий. Але згодом, переосмисливши власну манеру письма, автор «Синіх етюдів» критично оцінює художній здобуток російського прозаїка: «Він (Б. Пільняк. – В. К.) незадоволений мною, що у мене багато чужих слів., – зауважує М. Хвильовий у листі, надісланому 1924 р. – До вашого відому: хоч Пільняка я і люблю, але я теж незадоволений ним: його зоологічний націоналізм – його смерть. Чужі слова я вживаю тому, що я в ”в противовес” йому люблю город і живу мову. Так вживати, як він раніш вживав, – вживати, щоб вжити, – не той прийом, я пишу так, як говорять і думають мої герої» [13, 844].

Як бачимо, ні перша, ні друга манера писання Хвильового вже не влаштовують. Він хоче знайти таку глибину пізнання душі, щоб форма була адекватна тим явищам, які автор прагне відобразити. У «Пуделі» цього не вийшло, він ще відчував «жах перед психологізмом, до якого я повертаюсь... Повертаюсь не тому, що хочу, а тому, що є відповідні предпосилки в суспільстві, які так чи інакше впливають на творчий інтелект» [13, 842].

Усе постане ще чіткішим, коли з'ясується, що саме тоді М. Хвильовий писав знамениту новелу «Я (Романтика)», в якій багато хто з дослідників [1; 2; 7; 10]., і не безпідставно, вбачав і особисту драму письменника. Бо ж і сам він, як і центральний персонаж, цей «главковерх чорного трибуналу комуни», зіткнувся з жахливою моральною дилемою: «Я – чекіст, але і людина». «Тільки в персонажа перемогло перше і він, по-звірячому жорстоко розправляючися з іншими, мусив це зробити власноруч і з рідною матір'ю, бо фанатично вірив, що "це була єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни", – зауважує з цього приводу В. Мельник. – А М. Хвильовий все більше усвідомлював недосяжну вищість слова "Людина"» [10, 133].

Зазначимо однак, що епістолярні оцінки співрозмовників не завжди передують їхнім докладнішим критичним студіям, оприлюдненим у часописах. Іноді буває й навпаки. Спочатку з'являлися статті, а дещо пізніше ті чи інші положення, ремінісценції зустрічаються, пропагуються або роз'яснюються в листах. Так, скажімо, стаття М. Хвильового «Про демагогічну водичку, або справжня адреса української воронщини (так у 20-х рр. називали літературну теорію О. К. Воронського, яку підтримували члени групи «Перевал». – В. К.), вільна конкуренція, ВУАН і т. д. (Третій лист до літературної молоді)», написана автором у середині червня 1925 р. і надрукована в «Культурі і побуті» 21 червня 1925 р. У листі ж, написаному з Харкова М. Зероу до Києва (одержаний адресатом 24 червня 1925 р.), М. Хвильовий докладно аргументує свою позицію: «Я дуже боюся, дорогий

товаришу Миколо, що моя характеристика "Зерових"* трохи різкувата. Я прекрасно розумію, – Ваша ідеологія по суті зовсім не така далека, як мені прийшлося написати [...]. Але що ж зробиш: живучи в умовах безпардонної просвітянщини серед напівдиких людей, – інакше не можна говорити. Я певний був, що роблю це в інтересах молодого пролетарського мистецтва. Тим паче: говорючи про "Зерових", я мав на увазі не Вас, а ту групу, провідником якої Ви являєтесь. Про Вас я окремо сказав, порівнявши Вас з Мартовим. Коли мені прийдеться ще раз виступати, то я примушений буду доповнити свою думку (наспіх все це робилося)...» [13, 855]. (* У статті «Про демагогічну водичку...» М. Хвильовий писав про М. Зерова: «Це, коли хочете, Мартов у мистецтві, який свідомо і щиро працює в умовах радянської державності. Треба ж уміти остаточно заволодіти ним і ними – Зеровими». – В. К.).

Показовим є те, що ряд літературно-критичних оцінок, спочатку висловлених у листах, знайшли логічне продовження й остаточно кристалізацію у журнальних публікаціях. Так, підготовка до написання М. Хвильовим критичної статті про специфіку прози Б. Пільняка почалась, очевидно, з листів до М. Зерова, в яких міститься ряд цікавих гіпотетичних думок. Скажімо, в уже згадуваному листі від середини 1923 р., зосібна, йдеться: «Погоджуюсь, що в "Пуделі" я порвав з Пільняком, але все-таки і ця стара манера писання мені не подобається» [13, 841].

І, зрештою, як підсумок роздумів над екстравагантною стилістикою Пільняка – стаття М. Хвильового з красномовною назвою «Пільняк, "словоблудіє" і "некій" рецензент» («Література. Наука. Мистецтво». – 1924. – 16 берез.).

Обмінюються думками адресати і стосовно творчості Павла Тичини («Не погоджуюся з Вами і з тим, що Тичина "перевівся". Тичина переживає зараз перелом – це так, але сказати, що він перевівся, не можна. Дещо і мені не подобається з його останніх поезій, особливо не подобаються ті місця, де пахне агіткою, але – я гадаю – це тимчасове явище в його творчості» [13,

843]), Д. Загула («"Чорнозем" прочитав – халтура "червона". Але авторові можна позаздрити: рядків багато» [13, 855], В. Підмогильного («Хлопчик Підмогильний щось дуже нервується...» [13, 873]) та інших письменників.

З листування видно, як Микола Хвильовий консулюється з адресатом з приводу своїх памфлетів, своєї творчості, надсилає навіть частини роману «Іраїда» для «дегустації» поважному неокласикові. Власне, листування з такою розумною і всебічно освіченою в найкращих традиціях європейського академізму людиною сприяло й розвитку інтелекту Хвильового. Через нього фактично озвучувалися і позиції неокласиків, що поступово і органічно вписалися в комуністичну теорію «азіатського ренесансу» Хвильового.

Свій стиль, і чомусь разом і стиль товаришів Хвильовий визначив як «романтику вітаїзму». Хоча романтизм Хвильового був не стільки літературним напрямком і сутністю творчості, скільки суттю особистості і способом бачення. Його нонконформізм, позиція в суспільстві, боротьба з усім непотрібним і шкідливим, його поведінка художника, ідеалістичний пафос – все це й складало разом з його «розхристаною» творчістю «романтику вітаїзму». Він любив життя, любив таким, яким воно йому ввижалося, і навряд чи любив те, що почало відбуватися в країні і на що вже не можна було заплющувати очі.

В більшовицькій періодиці різні партійні критики почали цькувати Зерова, чіпляли образливі ярлики як на неокласиків, так і на Миколу Хвильового. Оповідання «Я (Романтика)» образило почуття запеклих революціонерів і почалася велика літературна дискусія 1925–28 рр. Вона, з одного боку, відкрила Хвильового як публіциста – він видав три книжки памфлетів за результатами цієї журнальної метушні: «Камо грядеші», «Думки проти течії», «Апологети писаризму». Але, з іншого боку, Хвильовий перетворився на опального автора, продовження його першого роману «Вальдшнепи» було конфісковано і не знайдено досі, четверта книга

памфлетів «Україна чи Малоросія» конфісковано і побачило світ лише 1990 року. Ідеї, що їх висував Хвильовий, не сприймалися офіційною владою, бо, ламаючи сам тип руху українства, заперечуючи модель розвитку української культури, вони були більш революційними, ніж формальні революційні ідеологеми. Вихід для вузько народницької і, отже, невисокої, звульгаризованої літератури він вбачав у європейській орієнтації. Він роз'яснював, чому слід припинити творити літературу села; чому справжній письменник не може писати на замовлення партії, під її «диктовку». Він зрозумів і сказав іншим, чому в радянській літературі не заохочується «споглядання», бо можна побачити такі непоказні речі, які справжній митець не зможе замовчувати, а влада рад – не зможе вибачити.

Важливу справу формування повноцінної української культури могли реалізувати тільки компетентні й високоталановиті люди. Такою постаттю, що вільно орієнтувалася в надбаннях античної європейської класики, на думку М. Хвильового, був М. Зеров – відомий поет, літературознавець і критик, озброєний вищою математикою мистецтва. Цей вибір видався багатьом сучасникам парадоксальним, шокував їх, оскільки за зразок творчих пошуків проголошувався не пролетарський письменник, а «попутник» (типовий термін 20-х років), та ще й із кола «елітарних», «буржуазних», на думку пролетарської критики, неокласиків.

Проведений аналіз епістолярних діалогів М. Зерова з М. Хвильовим дозволяє зробити висновок про те, що окремо взяті кореспонденції письменника необхідно розглядати виключно як складову частину цілісного комплексу листування. Оскільки зміст і форма листів визначаються колом інтересів і манерою адресата, різні грані особливості автора вимальовуються найповніше в його епістолярних діалогах з різними адресатами. Таким чином, пошук нових архівних джерел та публікація нових «стереофонічних» епістолярних видань М. Зерова та М. Хвильового, як і інших митців доби «розстріляного відродження», давно на часі.

Література

1. Білокінь С. І. Закоханий у вроду слів. М. Зеров – доля і книги / С. І. Білокінь. – К. : Час, 1990. – 56 с.
2. Брюховецький В. С. Микола Зеров: Літ.-критич. нарис / Вячеслав Брюховецький. – К. : Рад. письменник, 1990. – 309 с.
3. Вознюк Г. Л. Майстерність письменницької критики / Г. Л. Вознюк // Рад. літературознавство. – 1983. – № 7. – С. 53–55.
4. Гончар О. Письменницькі роздуми / Олесь Гончар. – К. : Рад. письменник, 1980. – 381 с.
5. Зеров М. Українська література в 1923 році / Микола Зеров // Нова громада. – 1924. – № 18. – С. 29–41.
6. Зеров М. Твори: У 2 т. / Микола Зеров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 925 с.
7. Кавун Л. І. «М'ятежні» романтики вітаїзму: Проза ВАПЛІТЕ: [монографія] / Лідія Кавун. – Черкаси : Брам-Україна, 2006. – 328 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
9. Листи Миколи Хвильового до Миколи Зерова // Рад. літературознавство. – 1989. – № 8. – С. –29.
10. Мельник В. О. Суворий аналітик доби. Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. : [монографія] / В. О. Мельник. – К. : НАН України; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2004. – 320 с.
11. Наумов Е. Ю. Частная переписка ХХ – начала ХХ в. как объект археографического анализа / Е. Ю. Наумов // Археографический ежегодник за 1986 год. – М. : Наука, 1987. – С. 35–45.
12. Франко І. Зібр. творів: У 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 49. – 512 с.
13. Хвильовий М. Г. Твори: У 2 т. / Микола Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 925 с.

14. Хрестоматія нової української літератури / упоряд. М. Плевако. – Харків, 1923. Т. 2. – 640 с.
15. Шерех Ю. Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія / Юрій Шерех. – К. : Дніпро, 1993. – 347 с.